

ՅՈՒՐԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԸ
(Ծննդեան 200-ամեակի առթիւ)

19-րդ դարավերջի մեր ազգային-եկեղեցական տարեգրութեան եւ հասարակական-մշակութային զարթոնքի ամենաինքնատիպ ու կարկառուն դէմքերից մէկն է Մկրտիչ Խրիմեանը, որի անունն ու խնկելի յիշատակը շատ թանկագին ու նուիրական են իւրաքանչիւր հայ մարդու համար: Եւ ինչպէս նրա կենսագիրներից Թորգոմ Եպս. Գուշակեանն է ասում. «Ազգային պատմութեան նկարասրահին մէջ իր պատկերը պիտի մնայ միշտ պայծառ ու գեղեցիկ, ու ամէնքը՝ պահպանողական թէ յեղափոխական, աշխարհիկ թէ կղեր, գիտուն թէ անուս, յարգանքով պիտի խոնարհին անոր առաջ»¹:

Մկրտիչ Խրիմեանը որպէս մարդ, ուսուցիչ, քարոզիչ եւ հրապարակախօս, հայրենասէր ու քաղաքացի, մի ոսկեծոյլ ամբողջութիւն էր, բնածին հանճար: Մեծ վիպասան Րաֆֆու խօսքով. «Խրիմեանը հոգով բանաստեղծ էր, իսկ սրտով առաքեալ, ով յիշեցնում է մեզ հինգերորդ դարի անձնուրաց արեղաներին, որոնք հոգեւոր գինւորութեան ցուպը ձեռքներին կրած, հուրի եւ սուրի միջից անցնելով պտտում էին Հայաստանում, որսում գիտութիւն եւ կրօնք էին տարածում»²: Այն ինչ նա քարոզում էր ջերմ էր ու ինքնաբոլիս, ինքնածին, իր անձնական ապրումների, գիտողութիւնների, փորձի անմիջական արդիւնք: Զարմանալի ներբերումն էր անձ էր, բացառիկ օրինակ մեր իրականութեան մէջ, ով իր ամբողջ գիտութիւնը, իմացականութիւնը հայոց աշխարհի, եւ առհասարակ մարդկութեան մասին ձեռք էր բերել անմիջական հայեցողութեան միջոցով: Նրա իմաստութիւնը արհեստական կերպով պատուաստւած օտարաբոյս չէր, այլ ի սկզբանէ աճել ու խոր արմատներ էր գցել հէնց հայրենի հարազատ հողի վրայ:

Խրիմեանը մի պահ շողաց հայոց երկնակամարում, որպէս գիտաւոր աստղ ու աներեւութացաւ՝ լուսաւոր հետք թողնելով հայ ժողովրդի պատմութեան էջերում: Իսկ ժողովուրդն էլ իր հերթին սրտագին ուրախութեամբ նշեց, եւ շարունակում է նշել, նրա անուան ու գործունէութեան հետ կապուած ամէն մի դէպք՝ ձօնելով Հայրիկին բանաստեղծութիւններ, քերթուածքներ, ներբողներ ու երկասիրութիւններ:

Մկրտիչ Խրիմեանը ծնուել է 1820 թուականի Ապրիլի 4-ին, Վանի Այգեստան արւարձանում: Նախնական կրթութիւնը ստացել է ծննդավայրում, ապա Լիմ, Կտուց անապատների եւ Վարազայ վանքի դպրոցներում սովորել է գրաբար եւ հայագիտութիւն: Շուտով ուշիմ ու հարցասէր պատանին ծրագրում է հիմնաւորապէս ուսումնասիրել հայրենի երկիրը, նրա պատմութիւնը, ներկան, պատրաստում է կռուելու խաւարի ու յետամնացութեան դէմ, անձնուրացաբար աշխատելու «գիւղաբնակ եղբարց» լուսաւորութեան համար, նրանց պաշտպանելու ընկերային շարիքներից, վերջապէս պայքարելու անմարդկային անարդարութիւնների դէմ՝ յանուն «խաչեալ ճրմարտութեան»: Այս ժողովրդանուէր ծրագիրն իրագործելու երեք ճանապարհ էր նա

¹ Գուշակեան Թ. Եպս., Խրիմեան Հայրիկ (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925, էջ 216:

² Տե՛ս Մէլիքզադէ (Րաֆֆի), «Մշակ», Թիֆլիս, 1873, № 49:

ճանաչում՝ գրիչ, տպագրություն եւ կենդանի խօսք³։ Այդ ամէնը կատարելագործելու համար երազում էր կրթությունը շարունակել եւրոպական որեւէ համալսարանում, սակայն դա նրան այդպէս էլ չի յաջողում։ Ժիշդ է, նա չէր այցելել գիտութեան տաճարներ, համալսարան եւ ոչ էլ միջնակարգ կրթությունն էր ակարտել, փոխարէնը այցելել էր կեանքի կաճառը, սովորել կեանքի դպրոցում, որ ակելի դժուարին, բայց եւ ակելի բեղմնաւոր էր, քան միւս կաճառը։ Վանի մեծ իմաստասէրը,- ինչպէս ինքն է ասում «Պապիկ եւ Թոռնիկ» երկում,- միայն կեանքը «մտիկ ընելով» էր ուսանել եւ դուրս բերել իր իմաստությունը։

1842 թուականին հինգ ամիս շարունակ ոտքով Վասպուրականում եւ նրա համարեա բոլոր գաւառներում շրջելուց յետոյ Խրիմեանը, որպէս ուխտաւոր, առաջին անգամ այցելում է Սուրբ Էջմիածին։ Ապա՝ 1844 թուականին մեկնում է Կ. Պոլիս, որտեղ մնում է երկու տարի, եւ այդ տարիները դառնում են ինքնակրթութեան եւ արեւմտահայ մտաւորականութեան հետ նրա կապերի սկզբնաւորման լաւագոյն տարիները։ 1846-ին նորից վերադառնում է իր ծննդավայրը եւ անսալով մօր ու ակագ եղբօր թախանձանքներին՝ ամուսնանում է Վանի յայտնի գերդաստաններից մէկի՝ Սեւիկեան ընտանիքից Մարիամի հետ։ Սակայն նրա ընտանեկան երջանկությունը կարճ է տեւում⁴։

1847 թուականին Խրիմեանն իր մտերիմ ընկերոջ հետ անցնում է Պարսկաստան, այնուհետեւ Արաքսի ափերով հասնում է Արարատեան դաշտավայր։ Այդտեղից մըտնում է Շիրակ եւ Գողթան գաւառներ, այցելում է Անի եւ տեսնում միջնադարեան Հայաստանի նշանաւոր յիշատակարանները, ապա վեց ամիս մնում է Ալեքսանդրապոլում (իմա՝ Գիւմրի – Կ.Ա.Ա.)⁵։ 1848-ին մեկնում է Թիֆլիս, ապա՝ Բաթում եւ Տրապիզոն, այնտեղից էլ դարձեալ Կ. Պոլիս։ Նոյն թուականին, որպէսզի կարողանար գոհացում տալ իր նիւթական եւ մանաւանդ հոգեկան պահանջներին ուսուցչական գործունէութեան է անցնում Խասգիւղի նորաբաց «աղջկանց» վարժարանում⁶։ Ուսուցչի դժուարին աշխատանքը համատեղելով հրապարակախօսութեան հետ՝ հանդէս է գալիս Կ. Պոլսի պարբերականներում, որն ինքնահաստատման եւ ինքնակայացման լայն հնարաւորություններ է ընձեռում նրան։ Այդ ընթացքում ծանօթանում եւ մտերմութիւն է հաստատում Մխիթարեան միաբանութեան երեւելիներից՝ Արսէն Բագրատունու հետ, ով այդ օրերին գտնւում էր Կ. Պոլսում, եւ մի գողտրիկ բանաստեղծություն է ձօնում նրան, որը տպագրւում է «Բազմավէպ»-ի 1849 թուականի Հոկտեմբերի համարում⁷։

1850 թուականին Կ. Պոլսում հրատարակւում է «Հրաւիրակ Արարատեան» եօթ⁸ դրուագից բաղկացած հայրենաշունչ բանաստեղծությունը։ Չափածոյ այս երկում Խրիմեանը աշխարհացրիւ հայ ընթերցողին մտովի տանում է Հայաստանի նուիրական վայրերը եւ ցոյց է տալիս արդէն ակերակ դարձած անցեալի փառքի յուշարձանները, խնկարկում Տրդատի, Լուսաւորչի, Խորենացու, Մաշտոցի, Սահակ Պարթեւի եւ հայոց միւս մեծերի շիրիմներին, ոգեկոչում նրանց անմահ հոգիները եւ սրտի անհուն մորմոքով

³ Տե՛ս Մաղդեան Ա., Պետրոսեան Հ., Գաղափարի եւ ազատութեան ջահակիրը, Խրիմեան Հայրիկ, Երկեր, Երեւան, 1992, էջ 5։

⁴ Տե՛ս Ոսկանեան Շ., Մկրտիչ Խրիմեանի կեանքը, մանկավարժական լուսատրական գործունէութիւնը, «Էջմիածին» ամսագիր, 2007 (ժ.), էջ 98։

⁵ Տե՛ս նոյն տեղում։

⁶ Գուշակեան Թ. Եպս., Խրիմեան Հայրիկ, (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925, էջ 16։

⁷ Տե՛ս Ոսկանեան Շ., Մկրտիչ Խրիմեանի կեանքը, մանկավարժական լուսատրական գործունէութիւնը, «Էջմիածին» ամսագիր, 2007 (ժ.), էջ 100։

⁸ Առաջին տպագրութիւնը բաղկացած էր չորս դրուագից։ Միւս դրուագներն ակելացուել են երկրորդ եւ միւս տպագրութիւնների ժամանակ։

պատմում Հայոց աշխարհի դարաւոր ողբերգութիւնների եւ անդառնալի կո-րուստների մասին: «Հրաւիրակ Արարատեան»-ը,- գրում է մեծանուն վիպասան Րաֆֆին,- միակ բանաստեղծութիւնն է մեր գրականութեան մէջ, որտեղ գրաւիչ եւ ազդու կերպով երգում են այն բոլոր ցաւալի զգացմունքները, որոնք զարթնում են մարդու մէջ իւր հայրենիքի աւերակներին նայելու ժամանակ⁹:

«Հրաւիրակ Արարատեան»-ը գեղագիտական առումով անթերի գործ չէր, քանի որ իրիմեանը երբեք չի ձգտել դէպի մաքուր արուեստը, այլ նրա համար գրականութիւնը Ա. Զօպանեանի դիպուկ բնութագրմամբ «... ամէն բանէ առաջ՝ գործունէութեան միջոց մը եղած է, բայց իր մէջ կայ ճշմարիտ բանաստեղծ մը, որ կը յայտնուի արդէն, ու փայլով, այս առաջին երկին մէջ, բանաստեղծ մը, որ ինքզինքը կ'արտայայտէ ոճով մը համեղ, թէպէտ անհաւասար...»¹⁰:

Նոյն տարում՝ 1850 թուականին, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Առաքելական Աթո-ռի գահակալ է ընտրուում Յովհաննէս Պատրիարք զմիւռնիացին եւ վանքի համար սկսում է տնտեսական եւ կրթական բարգաւաճման յուսալի մի շրջան: Իրիմեանը կարծելով թէ Երուսաղէմի Մայրավանքում կը կարողանար գտնել իր զարգացման համար աւելի բարենպաստ պայմաններ՝ գալիս է Երուսաղէմ: Սակայն իրականութիւնը շուտով յուսախաբութիւն է պատճառում նրան: Սիրոնի բարձունքին չկար մտաւորական այն բարձրութիւնը, որի ծարաւն ունէր իր օժտուած հոգին, եւ յետոյ, ժողովրդական եւ ազգային կեանքի յուզումներից չափազանց մեկուսի մնացած այդ մենաստանը չէր կարող յագուրդ տալ կաղապարուած նրա ճաշակին, ուստի, ինքնամփոփ իր բնածին ընդունակութիւնների մէջ, առանձնութեան եւ աղօթանուէր ներշնչման ազդեցութեան տակ՝ որոնք Տնօրինական վայրերի եւ ազգային սրբատեղիների խորհուրդն ու յի-շատակները կարող են տալ հաւատքի մարդուն, երգեց ու հոգեգրեց իր երկրորդ՝ «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց» ստեղծագործութիւնը, որը տպագրեց յաջորդ՝ 1851 թուականին Կ. Պոլսում¹¹:

«Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»-ում հեղինակը գեղարուեստական գեղեցիկ ման-րապատումներով ներկայացնում է բիբլիական աշխարհը, Մեսիայի կեանքը եւ Նրա տնօրինական սրբատեղիները: Այս երկու «Հրաւիրակ»-ներով իրիմեանը ճանապարհ հարթեց դէպի գրողի, բանաստեղծի համազգային ճանաչման բարձունքը¹²:

1851 թուականին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ իրիմե-անը մեկնում է Կիլիկիա՝ տեղի հայութեան կեանքն ուսումնասիրելու, կրթական գործի զարգացումը խթանելու նպատակով: 1853-ի վերջին վերադառնում է իր ծննդավայրը, որտեղ նրան սպասում էր ծանր վիշտ եւ անդառնալի կորուստներ. մահացել էին մայրը, կինը եւ դուստրը: Այս դառնակսկիծ իրավիճակը ասես խզեց իրիմեանի կապը աշխարհիկ կեանքի հետ եւ նա՝ 1854 թուականի Փետրուարի 26-ին, Վանի հոգեւոր առաջնորդ՝ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոս Շիրոյեանի ձեռքով, Ախթամարի Ս. Աստուա-ծածին եկեղեցում ընդունեց կուսակրօնութիւն՝ անփոփոխ պահելով աւագանի անունը: Նոյն եկեղեցում էլ մատուցեց իր անդրանիկ պատարագը՝ քարոզի բնաբան ընտրելով «Հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց» (Յովհ. 7. 11) աւետարանական խօսքը: Պատահական ընտրութիւն չէր խորհրդաւորութիւն եւ իմաստասիրութիւն արտայայ-տող այս բնաբանը. այն պիտի դառնար նորընծայ արեղայի կեանքի ու գործի ուղե-

⁹ Րաֆֆի, Արծի Վասպուրականի (Իրիմեան Հայրիկ), Թիֆլիս, 1893, էջ 9:

¹⁰ Զօպանեան Ա., Դէմքեր, 1924, Փարիզ, էջ 117:

¹¹ Տէս Գուշակեան Թ. Եպս., Իրիմեան Հայրիկ, (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925, էջ 20:

¹² Տէս Ոսկանեան Շ., Մկրտիչ Իրիմեանի կեանքը, մանկավարժական լուսատուական գործունէութիւնը, «Էջ-միածին» ամսագիր, 2007 (ժ.), էջ 101:

նիշը, նրա կնքած անդրժեղի ուխտը, որին նա հաւատարիմ մնաց իր կեանքի ողջ ընթացքում¹³։

10-րդ դարից ի վեր Ախթամարի վանքը շատ քիչ բան էր կարողացել պահել ազգային եւ հոգեւոր այն արժեքներից, որոնց փայլը շողում էր Արծրունիների օրերին։ Յետագայ ինը դարերի յարատեւ մշուշում՝ տգիտութեան խաւարը՝ ներսից, եւ ասպատակութիւնների սարսափը՝ դրսից, ջնջել, փշրել էին այնտեղ մեծութիւնն ու գեղեցկութիւնը՝ չթողնելով ոչինչ Դագինների եւ Դրասխանակերտցիների յիշատակներից։ Ուստի խրիմեանը նախ փորձում է Ախթամարը դարձնել Վասպուրականի գիտութեան ու կրթութեան հզօր կենտրոն՝ ստեղծել մի երկրորդ Ս. Ղազար Հայաստանի սրտում։ Սակայն բախում է վանքի միաբանութեան անզիջում դիմադրութեանը, վարկաբեկում ամբոխի առջեւ։ Հալածանքներից խոյս տալու նպատակով անցնում է Վարագ։ Նոյն անհանդուրժողութեանը նա հանդիպում է նաեւ Վարագայ վանքում, որտեղ երազում էր հիմնել դպրոց ու տպարան, սակայն խրիմեանը երբեք թեւաթափ չի լինում եւ վերստին մեկնում է Կ. Պոլիս՝ իր ազգանուէր գաղափարները իրականացնելու անխախտ որոշմամբ։

1855 թուականին այստեղ նա արդէն վայելում էր մեծ հեղինակութիւն հայ հասարակութեան եւ հոգեւորականութեան շրջանում։ Քաջ ըմբռնելով մամուլի կրթիչ նշանակութիւնը եւ նրա դերը հասարակութեան դաստիարակութեան գործում, մայրաքաղաքում հրատարակում է «Արծուի Բիւզանդիոնի» թերթը։ Խրիմեանը թերթի, ինչպէս եւ իր քարոզների մէջ բացատրում էր ուսման բարձր նշանակութիւնը եւ յորդորում բազմացնել դպրոցների թիւն ու տարածել գիտութիւնը եւ ուսումը ժողովրդի մէջ։ Այդ նպատակով Կ. Պոլսում նա հիմնում է «Պաշտպանողական» բարեգործական ընկերութիւնը եւ ստանալով Յակոբ Պատրիարքից կոնդակ, իսկ Բարձր Դռնից՝ հրովարտակ, 1857 թուականին «Արծիւ» ամսաթերթը տեղափոխում է Վարագայ վանք եւ այնտեղ հիմնում է գիշերօթիկ դպրոց՝ «Ժառանգաւորաց» անունով¹⁴։ Այստեղ խրիմեանը շրջակայ գիւղերից հաւաքում է պատանիներ, որոնք ապրում եւ սնւում էին դպրոցում ու ստանում ուսում։ Բացի գրագիտութիւնից խրիմեանը երեխաների համար անհրաժեշտութիւն է համարում նոր մեթոտով հողի մշակութիւնն իմանալը։ Այդ նպատակով նա ձեռք է բերում նաեւ գութան եւ նոր գործիքով աշակերտներին սովորեցնում է հողի մշակութիւնը։

Խրիմեանի հիմնած «Ժառանգաւորաց»-ը տուել է անուանի մտաւորականների եւ բարձրաստիճան հոգեւորականների փառայեղ սերունդ, որոնց շարքում իրենց առանձնայատուկ տեղն ունեն Գ. Սրուանձտեանցը, Ա. Թոխմախեանը, Տ. Տէր-Սարգսեանը, Ե. Տ. Մարգարեանցը, Խ. Խրիմեանը, Տ. Ամիրջանեանը եւ ուրիշներ։ Կարճ ժամանակով այստեղ աշխատել է նաեւ նշանաւոր վիպասան Րաֆֆին, որն իր վրայ կրել է խրիմեանի գաղափարաբանական ազդեցութիւնը¹⁵։ «Խրիմեանը՝ իւր ազդեցութեամբ, գրում է նա,- ներշնչեց թէ ընտրած վարժապետների մէջ եւ թէ իւր աշակերտների մէջ այնպիսի մի սէր դէպի գիտութիւնը, մանաւանդ դէպի իւր անձը, մինչ բոլորը պաշտում էին նորան որպէս իտէալ։ Այդ ժամանակից ժառանգեց նա «Հայրիկ» անունը։ Աշխարհի բոլոր փայլուն տիտղոսների մէջ չկայ մէկը, որ այդ համեստ կոչման նման բովանդակէր իւր մէջ այնքան ընդարձակ զգացմունք, սէր եւ յարգանք։ Դա փառքի եւ աստիճանի

¹³ Տէւ Գուշակեան Թ. Եպս., Խրիմեան Հայրիկ, (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925, էջ 22-23, նաեւ Ոսկանեան Շ., Մկրտիչ Խրիմեանի կեանքը, մանկավարժական լուսատրական գործունէութիւնը, «Էջմիածին» ամսագիր, 2007 (ժ.), էջ 101։

¹⁴ Րաֆֆի, Արծիւ Վասպուրականի (Խրիմեան Հայրիկ), Թիֆլիս, 1893, էջ 13։

¹⁵ Ոսկանեան Շ., Մկրտիչ Խրիմեանի կեանքը, մանկավարժական լուսատրական գործունէութիւնը, «Էջմիածին» ամսագիր, 2007 (ժ.), էջ 103։

տիտղոս չէ, որ անշունչ թղթերով են տալիս. դա այն որդիական կոշումն է, որ բխում է կենդանի սրտից,- մի կոշում, որ ընտանիքի անդամները տալիս են գերդաստանի գթառատ հօրը: Խրիմեանը հայկական մեծ գերդաստանի հայրն էր: Եւ թէ ո՛րքան յառաջադիմութիւն ստացան մի քանի տարուայ ընթացքում դպրոցի աշակերտները, այդ յայտնի է նոցա յօդուածներից, որոնք տպւում էին «Արծուի» թերթերի մէջ»¹⁶:

1858 թուականի Յունուարին Վարազայ վանքում նրա խմբագրութեամբ տպագրւում է «Արծուի Վասպուրականի» հանդէսի առաջին համարը: Այստեղ տպագրուած յօդուածների մեծ մասի հեղինակը խմբագիրն էր, որն իր ընթերցողներին ծանօթացնում էր գաւառի հայ բնակչութեան կացութեանը, քննարկում ազգի ապագայի հետ կապուած բազմաթիւ խնդիրներ, ընթերցողների մէջ վառում էր հայրենիքի հանդէպ սէրը, պանդխտութիւնը եւ գաղթականութիւնը համարում արեւմտահայ կեանքի ամենամեծ չարիքը:

Վարազայ վանքը եւ «Արծուի Վասպուրականի» հրատարակութիւնը է՛լ աւելի են բարձրացնում Խրիմեանի համբաւը: Այդ հայրենանուէր գործունէութեան հռչակի տարածման հետեւանքով տարօնահայութիւնը հանրագրեւով խնդրում է Կ. Պոլսի Ազգային ժողովին եւ պատրիարքին՝ Խրիմեանին նշանակել Տարօնի հոգեւոր առաջնորդ եւ Ս. Կարապետ վանքի վանահայր: Ազգային ժողովը եւ պատրիարքը անսալով տարօնահայութեան խնդրանքին 1862 թուականի Օգոստոսին Խրիմեանին նշանակում են Տարօնի առաջնորդ եւ Մուշի Ս. Կարապետ վանքի վանահայր: Այդ վանքում եւս Խրիմեանը բացում է «Ժառանգաւորաց» վարժարան, որի տնօրէն-ուսուցիչ է դառնում նրա «արժանընտիր սանը»՝ Գարեգին Վարդապետ Սրուանձտեանցը: Այստեղ 1863 թուականին Գարեգին Սրուանձտեանցի խմբագրութեամբ սկսում է հրատարակել «Արծուիկ Տարօնոյ» շաբաթաթերթը, բարեկարգում է վանքի ուսումնարանը, կանոնաւորում՝ եկամուտները: Սակայն այստեղ եւս «ագռաւների սեւ երամը,- գրում է Րաֆֆին,- չէ դադարում որոգայթներ լարելու արիաջան «Հայրիկի» դէմ: Քանի անգամ իւր սենեակի լուսամուտներով արձակուած հրացանների գնտակներից հազիւ է ազատւում նա: Կաշառուած Քրդերը այստեղ եւս մի քանի վարդապետների շարանենգութեան գործիք դարձան... Պատճառը խիստ պարզ էր. Խրիմեանի վանահայր լինելը վերջ տուեց մի քանի վարդապետների շահասիրութեանը, որոնք իրենց («իրանց», ուղղումը մերն է Ն.Ա.Ա.) ձեռքն էին անցուցել վանքի բոլոր արդիւնքների մենավաճառութիւնը»¹⁷:

1868 թուականի Հոկտեմբերի 20-ին, Մ. Խրիմեանը էջմիածնում ձեռնադրւում է եպիսկոպոս՝ Գէորգ Դ. կաթողիկոսի ձեռքով: Մէկ տարի անց, 1869 թուականի Սեպտեմբերի 4-ին ընտրւում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք՝ գահակալելով ընդամենը չորս տարի: Պատրիարքական Աթոռին բազմելուց յետոյ Հայոց Հայրիկը Ազգային ժողովում բարձրացնում է Ազգային սահմանադրութեան վերաքննութեան հարցը՝ պահանջելով ստեղծել գաւառահայութեան համար յատուկ յանձնաժողով: Խրիմեանի անյողգողդ կամքի եւ հետեւողականութեան շնորհիւ Ազգային ժողովում կազմւում է գաւառների՝ ասել է թէ, Արեւմտեան Հայաստանի համար յատուկ «Սահմանադրութեան հրահանգ», որով հնարաւոր էր դառնալու սահմանադրութեան գործադրումը հայկական գաւառներում: Դրա հետեւանքով սրուեցին Ազգային ժողովում էֆենտիական դասի եւ «գաւառացի» պատրիարքի հակասութիւնները¹⁸: Այս ամէնի հետեւանքով Խրիմեանը ի մտի ունենալով պատրիարքութիւնից հրաժարուելու որոշումը՝ իր նամակներից մեկում

¹⁶ Րաֆֆի, Արծիւ Վասպուրականի (Խրիմեան Հայրիկ), Թիֆլիս, 1893, էջ 13, 101:

¹⁷ Նոյն տեղում, էջ 16-17:

¹⁸ Տե՛ս Խրիմեան Հայրիկ՝ մեծ մարդ, մեծ հայ, մեծ հոգեւորական յօդուածը <https://nt.am/am/news/34981/> (20.05.2020)

գրում է. «Պիտի դառնամ հայրենիքս՝ լռեմ, բերանս հողին տամ, թուղթ ու գրիչ սիրեմ. վասն զի փորձառութեամբ հասկցայ, որ այս աշխարհին մէջ մարդ մեծ պաշտօնի գլուխ անցնելով կարող չէ այնպէս մեծագործել, ինչպէս իւր եւ ազգին փափաքն է»¹⁹:

Ինչպէս արդէն նշեցինք, Խրիմեանի պատրիարքութիւնը երկար շտեմեց: Մայրաքաղաքը նրա տեղը չէր, ոչ էլ Պատրիարքական Աթոռը՝ նրա պաշտօնատեղին: Պատրիարքական Աթոռի վրայ Խրիմեանի ազատատենչ հոգին կաշկանդուում էր: Վասպուրականի Արծիւը չէր կարողանում գործել ճնճղուկի վանդակում: Նրան հայրենի սար էր հարկաւոր, ազատ օդ: Հետեւաբար՝ 1873 թուականի Օգոստոսի 3-ին Խրիմեանը հրաժարուեց պատրիարքութիւնից: Հրաժարականի խօսքում, որը պատմութեան մէջ «խօսք հրաժարման» անունով էլ մնաց, Խրիմեանն առաւել անկեղծ դիմում է երեսփոխանների ատենին եւ «արձակում» խնդրում. «Այսօր իմ արձակման օրն է... Անկեղծաբար խոստովանելով՝ ես կը ճանաչէի զիս, թէ պատրիարքութեան բարձր Աթոռին վայելուչ յատկութիւններ չունէի, ոչ իմաստութեամբ, ոչ ուսումնականութեան հանճարով, ոչ քաղաքագիտութեամբ եւ ոչ մի քանի լեզուաց հմտութեամբ: Այսչափ տկարութեամբ հանդերձ, քա՛վ թէ փառասիրութեան տենչանք մղեց զիս յայս պաշտօն, ոչ, այլ միայն ազգի սէրն եւ հայրենեաց օգնելու եռանդն: ... Արձակեցէ՛ք, որ տեսնեմ գորչափութիւն աւերածոց երկրին իմոյ հայրենեաց: ... Թո՛յլ տուէք, եթէ իբրեւ պատրիարք՝ չի կարեցայ՝ իբրեւ Խրիմեան վարդապետ գործել, թերեւս իբրեւ Խրիմեան՝ կարենամ իբրեւ պատրիարք գործել»²⁰:

Խրիմեանի պատրիարքութիւնից հրաժարուելու առիթով Բաֆֆին մի յօդուածով քննադատում է Կ. Պոլսի սահմանադրական վարչութեանը, որի գործունէութիւնը ոչ միայն չէր տարածում գաւառների վրայ, այլեւ զրկուած էր Կ. Պոլսի մէջ պատահած գործերն իսկ քննելու եւ վճռելու կարողութիւնից: Վիպասանին զայրոյթ էր պատճառել այն, որ Կ. Պոլսի կուսակցութիւնները իրենց գործունէութիւնը ընդհանուրի օգտին եւ ազատութեանը ծառայեցնելու փոխարէն ի սպաս են դնում «էֆենտի աղաների շարկըքերին», նա իր քննադատութեան սուր ծայրն ուղղում է քաղաքական ոյժի դէմ, որն անտեսելով Խրիմեանի առաջարկները, տեղիք է տալիս՝ պատրիարքութիւնից հրաժարուելուն²¹:

Պատրիարքութիւնից հրաժարուելուց անմիջապէս յետոյ, Խրիմեանը, ինչպէս ակնարկել էր իր վերջին խօսքի մէջ, ցանկանում էր մեկնել Հայաստան: Սակայն հանգամանքները թոյլ չտուեցին իրականացնել այդ ցանկութիւնը եւ Խրիմեանը ստիպուած եղաւ մնալ Կ. Պոլսում:

1876 թուականի Դեկտեմբերի սկզբին նոր ոճիր է գործուում հայ ժողովրդի դէմ՝ հրոյ ճարակ է դառնում Վանի ամբողջ շուկան եւ 500 վաճառականների մոխրակոյտի մէջ ոչնչանում է հայութեան տնտեսական դիրքն ու հարստութիւնը²²: Խրիմեանը, որ սրտի մորմոքով էր լսել իր «բնականունդ հայրենիք»-ի թշուառութեան լուրը, միայն արցունքներ կարողացաւ թափել «Վասպուրականի զարդ ու պսակ» իր սիրելի Վան քաղաքի վրայ: Այդ վշտից լալագին հառաչանքով հեղինակեց «Վանգոյժ»-ը: Պատկերելով աղէտը, նա գիտակցում էր, որ բաւական չէ «լալ միայն» հայրենի կորուստները, նահանջը, դժբախտութիւնները, որ անհրաժեշտ է գործնական միջոցների դիմել: Եւ

¹⁹ Մարդեան Ա., Պետրոսեան Հ., Գաղափարի եւ ազատութեան ջահակիրը, Խրիմեան Հայրիկ, Երկեր, Երեւան, 1992, էջ 7:

²⁰ Խօսք հրաժարման Խրիմեան Ս. Պատրիարքի Հայոց յատենի Երեսփոխանական ժողովոյ ի ԿԴ. նիստի, 3 Օգոստոս, 1873, Կ. Պոլիս, 1873, էջ 5-6, 22:

²¹ Տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9-րդ, Երեւան, 1964, էջ 511:

²² Տե՛ս Գուշակեան Թ. Եպս., Խրիմեան Հայրիկ, (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925, էջ 79:

հրիմեանը գրքի ողջ հասոյթը տրամագրեց Վանի չքաւոր մանուկներին²³։

Աղէտն աւելի մեծացաւ ու ծաւալուեց, երբ ծագեց ռուս-թուրքական պատերազմը։ Խրիմեանը գրեց «Հայգոյժ»-ը, ողբաց «վայրագ խուժերուն ձեռքէն Հայոց անտէր ժողովուրդի» կրած տառապանքները։ Այս երկուսը բաւական եղան հեղինակին «ԺԹ դարի հորենացի» հռչակելու համար²⁴։ Գրիշը չէ, որ երկնում էր այս ողբերը, այլ սիրտը՝ որ բնական զեղումով պոռթկում էր իր ցաւերը եւ աւաղում պատուախնդիր ժողովրդի անփառունակ վախճանը։ Բանաստեղծ կամ գրագէտ Խրիմեանից աւելի Հայրիկ Խրիմեանն է նշմարում ողբի տողերում։

Խրիմեանին սակայն սպասում էին նոր յուսախաբութիւններ։ Եւրոպական բարքերին ու սովորութիւններին անծանօթ Խրիմեանը, թէեւ չգիտէր եւրոպական որեւէ լեզու, սակայն 1878 թուականին՝ որպէս Բերլինի վեհաժողովի հայ պատուիրակութեան ղեկավար, հանդէս եկաւ Հայ դատի պաշտպանութեամբ։ Թէ ինչպէ՞ս էր նա ստանձնել այդ պատասխանատուութիւնը, կարելի է բացատրել նրա համարձակութեամբ եւ անթարգմանելի հայրենասիրութեամբ։ Երբ նրան հարցնում էին, թէ ի՞նչ լեզուով պիտի խօսէր Եւրոպայի քաղաքագէտների հետ, Հայրիկը պատասխանում էր. «Պիտի խօսիմ լեզու մը, զոր ամբողջ աշխարհը կը հասկնայ. պիտի լամ»։ Սակայն արցունքի տրամաբանութիւնը անհասկանալի էր եւրոպական եւ թուրք դիւանագէտներին. նրանց այնուամենայնիւ, յաջողուեց Սան-Ստեփանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդուածը գլխիվայր շրջել՝ այն փոխելով 61-ի, որի հետեւանքով «ինչպէս գիրերը գլխիվայր դարձան, նոյնպէս հայկական խնդիրը գլխիվայր ընկաւ»²⁵։

Թեւաւոր խօսք էր դարձել նրա «Թղթէ շերեփի» փոխաբերութիւնը. վերադառնալով վեհաժողովից, համընդհանուր հիասթափութեան մթնոլորտում, Խրիմեանը դառնացած արձանագրեց, որ ուրիշ ժողովուրդներ «այնտեղ ապուրը» երկաթէ շերեփով էին ճաշակում, այնինչ մեր շերեփը թղթից էր։ Գուցէ շերեփը, այդ պահին, այդ թղթից էր, սակայն թղթից չէր Խրիմեանի ոգին։ Նրա ոգին, ամուր ու անկոտորուն պողպատից էր, աւելի ամուր ու անկոտորուն քան ուրիշների երկաթեայ թուացող շերեփները։ Այդ պողպատեայ ոգին, բուն հայ ժողովրդի ոգին էր եւ կամքը՝ հայրենիք ունենալու եւ խաղաղ ու ազատ ապրելու, մի ոգի, որ ի վերջոյ հայոց շերեփը պողպատի վերածեց։

1879 թուականին Խրիմեանը, 17 տարուայ բացակայութիւնից յետոյ, վերադառնում է Վան, որպէս առաջնորդ։ Սովի եւ սուգի այդ մահասարսուռ շրջանում Խրիմեանը, որպէս բոլորի Հայրիկ խնամում էր հիւանդներին, բուժում նրանց վերքերը, մխիթարում սովեալներին։ 1881-ին նրան յաջողուեց հիմնել գիւղատնտեսական գիշերօթիկ վարժարան։ Վանը վերստին շունչ ու կենդանութիւն էր ստանում։ Վասպուրականի Արծիւը ամէն կողմ տարածում էր անսահման ոգեւորութեան հայրենաշունչ կրակը։ Սակայն Խրիմեանի ծաւալած հայրենանուէր գործունէութիւնը կառավարութեանը դուր չէր գալիս։ Սովթան Համիտը ուզում էր գերեզմանել «Հայկական հարցը»։

1885 թուականին, Ծաղկազարդից երկու օր առաջ, Վասպուրականի հոգեւոր առաջնորդ Մ. Խրիմեանին՝ իբրեւ «անհանգիստ» հոգեւորականի, կառավարութիւնը հրաւիրում է Կ. Պոլիս՝ իր հսկողութեան տակ պահելու համար։ Երեք օր Վանի բոլոր եկեղեցիներում ժողովուրդը արցունքով էր լսում նրա հրաժեշտի սրտառու խօսքերը։ Այդ տարի, Յարութեան տօնը ասես մահուան հանդէս լինէր Վանի հայութեան համար,

²³ Մաղդեան Ա., Պետրոսեան Հ., Գաղափարի եւ ազատութեան ջահակիրը, Խրիմեան Հայրիկ, Երեւան, 1992, էջ 8։

²⁴ Նոյն տեղում։

²⁵ Տէս Գուշակեան Թ. Եպս., Խրիմեան Հայրիկ, (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925, էջ 90-93։

Հայրիկը ընդմիշտ հեռանում էր Վանից: Կ. Պոլսում եւս նա չի դադարում ազգօգուտ գործեր կատարելուց. 1886 թուականի Յունիսին ընտրւում է Կրօնական ժողովի ատենապետ²⁶:

1890 թուականի Յուլիսի 15-ի Գում-Գաբուի ցոյցը, Կարինի եկեղեցու խուզարկութիւնը, եւ քաղաքում կատարուած արինայեղութիւնը հորէն Աշըգեան պատրիարքի հրաժարականի պատճառ դարձան: Մթնոլորտը Կ. Պոլսում խիստ շիկանում էր: Այդ պատճառով համագումար-ժողովը զեկուցագիր-բողոք է ներկայացնում Բ. Դռանը, բողոքում կայսերական կառավարութեանը հայկական գաւառներում հայ հոգեւոր առաջնորդներին եւ թուրք պաշտօնեաներին ոչ համաչափ վերաբերմունք ցուցաբերելու համար, մինչդեռ երկուսն էլ պաշտօնավարում էին նոյն հրովարտականերով: Համագումար-ժողովը բողոքում էր, որ Բ. Դռան արգելում է Սուրբ Գրքերի ընթերցումը եկեղեցիներում, երկրում արգելում է հայոց պատմութեան եւ քրիստոնէական հաւատի վերաբերեալ գրքերը, արգելում են օգտագործել «Հայաստան եւ Հայաստանեայց եկեղեցի» բառերը²⁷: Համագումար-ժողովի բարձրաստիճան ինը հոգեւորականներից այս փաստաթուղթը կազմել եւ ստորագրել էին միայն չորսը՝ Մկրտիչ Խրիմեանը, Գարեգին Սրուանձտեանցը, Գրիգորիս Ալեաթճեանը եւ Մատթէոս Իզմիրլեանը: Զորսն էլ այդ հանդգնութեան համար պատժւում են եւ առաջինը՝ Խրիմեանը²⁸: Վերջինս համակերպուելով «ակամայ ուխտագնացութեան» հարկադրանքին՝ մեկնում է Երուսաղէմ: Դա, փաստօրէն «երկարատեւ ուխտագնացութեան» անուան տակ աքսոր էր: Այդ օրերին Երուսաղէմի հայոց պատրիարքը Յարութիւն Վահագնեանն էր, ով իր խիստ բնաւորութեան շնորհիւ աշալուրջ հսկողութեան տակ էր պահում Խրիմեանին: Սակայն այստեղ էլ աքսորական Խրիմեանը քաջատեղեակ էր երկրում կատարուող իրադարձութիւններին, զբաղւում էր նաեւ գրական գործունէութեամբ: Այդ շրջանում մեծ աշխատանք կատարելով փոփոխութիւնների ենթարկեց ու բարձրացրեց «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»-ի գրական-իմաստասիրական ու լեզուական մակարդակը եւ վերահրատարակեց Պատրիարքութեան Սրբոց Յակոբեանց տպարանում՝ առաջին հրատարակութիւնից 40 տարի անց:

«Երուսաղէմի Սիոն լեռան վրայ, խաչի հովանեաց տակ» է ձեռնամուխ եղել նաեւ «Պապիկ եւ Թոռնիկ» երկի ստեղծմանը, որը փայլեցրեց Խրիմեան գրագէտի տաղանդը: Հեղինակի հաւաստմամբ «Պապիկ եւ Թոռնիկ»-ի նիւթը քաղել է «Վասպուրական երկրի շինական ժողովուրդի ծաղիկներից»²⁹: «Պապիկ եւ Թոռնիկ»-ը Խրիմեանի պատգամն է հայ ժողովրդին՝ անթառամ պահելու սէրը հայրենի հողի նկատմամբ, չլքելու այն. «... ահա թողնում եմ ձեզ գիրս իբրեւ մշտախօս կտակ եւ յիշատակ, որի միակ նպատակն է, որ հայն իր հայրենատուր հողից չբաժանուի, որովհետեւ իր սեփական ժառանգութիւնն է դրախտի երկիրը» ու պէտք է «մշակել երկիրն ու պահել»³⁰:

Անդրադառնալով Խրիմեանի գրական ստեղծագործական ժառանգութեանը, Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանն ասում է. «Հայրիկի գրուածները՝ թէեւ գրական արուեստի հրապոյրը չունին, սակայն չենք կրնար ուրանալ, թէ անոնք իրենց պարզ, բայց խորունկ արտայայտութիւններուն մէջ կը պահեն բնական ու սրտառուչ գեղեցկութիւն մը: Մանաւանդ որ մեր ամօթխած եւ հայրենաբաղձ բարքերուն նկարագիրը զոր հայ-

²⁶ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 121-122:

²⁷ Տե՛ս Կոստանդեան Է., Մ. Խրիմեան. հասարակական-քաղաքական գործունէութիւնը, Երեւան, 2000, էջ 337:

²⁸ Կոստանդեան Է., Մկրտիչ Խրիմեանն ու Հայկական Երուսաղէմը, Պատմա-բանասիրական հանդէս, 2006, էջ 83:

²⁹ Հոգեւոր Ընթերցումներ Ը., Խրիմեան Հայրիկ, Պապիկ եւ Թոռնիկ, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 19:

³⁰ Նոյն տեղում, էջ 20:

րական ջերմ զգացումներով ու կիրթ փորձառութեամբ կ'աւանդէ մեզի, դասեր են, որոնք չեն կրնար իբրեւ զօղանջիւն բախել մեր ականջները, այնքա՛ն հնչուն է եւ թրթռուն Հայրիկի սրտին վրդովեցուցիչ զանգակին պղինձը: Մեր կեանքին գիրքը պիտի կարդանք իրմով, իր մէջ ծրարուած անցեալ մը վերյիշելու համար ի պատիւ մեր ցեղին»³¹:

Խրիմեանը ընդամենը վեց ամիս էր Երուսաղէմում, երբ հեռագրերը գուժեցին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մակար Ա.-ի մահը: Անմիջապէս էջմիածնում սկսուեց կաթողիկոսական ընտրութիւնները կազմակերպելու գործընթացը: 1892 թուականի Մայիսի 5-ին, էջմիածնում գումարուած «ազգային առաջին վեհաժողովում» հոգեւոր եւ աշխարհիկ պատգամաւորների միաձայն քուէարկութեամբ՝ 72 քուէով 72-ամեայ պատկառելի ծերունի Խրիմեանն ընտրուեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս: Ասում են, որ ընտրութիւնից յետոյ Մայր Տաճարի բակում խմբուած բազմութիւնը աղաղակում էր. «Հայրիկն է ընտրուել», «Կեցցէ՛ Հայրիկը»: Իսկ նոյն պահին երկնքում յայտնուած ծիածանը վկայում էր այն, որ ժողովրդի ընտրածը Աստծոյ ընդունածն է. «Ձայն բազմաց, ձայն Աստուծոյ»³²:

Սակայն էջմիածնի այս ընտրութիւնը դուր չի գալիս Սուլթան Աբդուլ Համիտին եւ նա մերժում է նորընտիր կաթողիկոսին ազատել նախ՝ աքսորից, ապա՝ թուրքական հպատակութիւնից: Միայն ուս զիւանագէտների համառութեամբ, ընտրութիւնից մէկ տարի անց, Խրիմեանն ազատուեց թուրքահպատակութիւնից եւ ստացաւ ուսական ցարի բարձրագոյն վաւերացումը:

Նոյն տարուայ Օգոստոսի 3-ին Հայրիկը մեկնեց Երուսաղէմից, սակայն Բ. Դուռը պահանջել էր, որ վերջինս մեկնի իր պաշտօնատեղին, առանց Կ. Պոլիս ոտք դնելու: Օգոստոսի 5-ին, Հայոց Հայրիկը Յոպպէից «էլեքդրա» շոգենաւով ճանապարհ ընկաւ: Արծիւը արձակուել էր վանդակից, սակայն այս անգամ աղանու հեզ թռիչքով էր դուրս գալիս Սիոնի Տապանից, ձիթենու ճիւղը ձեռքին, նորից խաղաղութեան պատգամը տանելու այնտեղ՝ Արարատի ստորոտին տառապած իր հօտին:

Ազատութիւնը ընդարձակել էր իր հոգին, բայց ծանրագոյն պարտականութեան գիտակցութիւնը եւս մի կնճիռ աւելացրել էր նրա ալեւորուած ճակատին: Գողգոթայի արինոտ պատկերը եւ Յարութեան արեւափառ խորհուրդը, որոնց երկու եւ աւելի տարիներ անդադար երկրպագել էր Ս. Տեղերի խորհրդաւոր լուծեան մէջ, ամրապնդել էին իր հաւատքը շարչարանքի եւ յաղթանակի ճշմարտութեան հանդէպ: Իսկ Հայ-Սիոնի վերնատան՝ Սրբոց Յակոբեանց Առաքելական վեհաժողովում գտած միսիթարութիւնը, Վեհապետեան պատրիարքի «եղբայրական» գորովանքով եւ միաբանութեան խանդակաթ համակրանքով առկեցուն, այնպիսի մաքուր զեղումով էր խնկել իր սիրտը, որ մինչեւ վերջ պահեց իր սէրը այդ հինաւուրց հաստատութեան նկատմամբ: Այնքան սերտ էին Խրիմեանի յարաբերութիւնները Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան անդամների հետ, որ նորընտիր Հայրապետը նրանցից Մակար Եպիսկոպոսին նամակով հրաւիրում է Մայր Աթոռ եւ հաստատում էջմիածնի տաճարի լուսարարապետի պաշտօնում: Երուսաղէմից մեկնելուց յետոյ էլ Հայոց Հայրիկին մտահոգում էր այնտեղի մշակութային հարստութիւնը հայ հասարակութեանը մատչելի դարձնելու գաղափարը: Հայոց հայրապետը մեծ ջանքեր էր գործադրում 1866-ից մինչեւ 1877 թուականը հրատարակուող Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան «Սիօն» պաշտօնաթերթը վերստին հրատարակելու համար: ԳԱԹ-ում՝ Խրիմեանի ֆոնդում,

³¹ Հայ կրթական հիմնարկութեան ֆարտուլարին ուղղուած նամակից: Տե՛ս «Ամբողջական երկեր Խրիմեան Հայրիկի», Նիւ Եոթ, 1929:

³² Տե՛ս Գուշակեան Թ. Եպս., Խրիմեան Հայրիկ, (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ), Փարիզ, 1925, էջ 130-133:

պահպանում են մի քանի նամակներ, գրուած անմիջապէս Հայոց Հայրապետի ձեռքով՝ ուղղուած Երուսաղէմի միաբանութեան տարբեր անդամներին³³։ Այդ նամակներով հրիմեանը ասես աղերսում էր Սրբոց Յակոբեանց միաբաններին վերսկսել «Սիօն»-ի տպագրութիւնը, սակայն «Սիօն»-ն այդպէս էլ չվերահրատարակուեց։ Նրա երկրորդ՝ Նոր շրջանի հրատարակութիւնը պիտի իրականանար Հայրիկի մահից բաւական ուշ՝ 1927 թուականին, եղիշէ Դուրեան պատրիարքի ջանքերով՝ մէկ տառի ուղղագրական փոփոխութեամբ՝ «Սիոն»³⁴։

Երուսաղէմից մինչեւ Էջմիածին երկարատեւ ճամբորդութիւնից յետոյ, ընտրութիւնից 17 ամիս անց, 1893 թուականի Սեպտեմբերի 26-ին՝ Վարազայ Խաչի տօնի օրը հրիմեանն օծուեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս։ Այս զուգահեռութիւնը խորհրդաւոր քաղցրութիւն էր Հայոց Հայրիկի համար, սակայն օծման արարողութեան նորութիւնն այն էր, որ տաճարի ներսում կատարելու փոխարէն, բաւական պատրաստուած շարժական տախտակամածի վրայ կատարուեց, որպէսզի հաւաքուած անթիւ բազմութիւնը կարողանար ազատօրէն վայելել օծման հոգեպարար արարողութիւնը³⁵։

Կաթողիկոսական գահին բազմելուց անմիջապէս յետոյ, նորընտիր հայրապետը մեծ ջանասիրութեամբ սկսում է լուծել բազմաթիւ կնճռոտ խնդիրներ, որոնք առաջացել էին կաթողիկոսական աթոռի՝ երկու տարի թափուր մնալու պատճառով։ Կարգաւորում է Գէորգեան ճեմարանի, Շուշիի թեմական եւ Թիֆլիսի ներսիսեան դպրոցների բարձիթողի վիճակը, Սինոդի աշխատանքները եւ «Արարատ» պաշտօնաթերթի խմբագրութիւնը՝ յանձնելով այն Կարապետ Վարդապետին, որը անմիջապէս եկեղեցագիտական, ազգային, բանասիրական, մանկավարժական ճոխ եւ շահեկան բովանդակութեամբ բարձրացնում է ամսագրի մակարդակը։

Ինչպէս բոլոր վանքերում, Էջմիածնում նոյնպէս բոլոր միաբաններն ու պաշտօնեաները պարտաւոր էին ճաշել միասին եւ ուտել նոյն ճաշը։ Բայց միայն վանական հաստատութիւններին յատուկ այս կարգը վաղուց կորցրել էր իր նշանակութիւնը եւ միայն անուանապէս գոյութիւն ունէր Էջմիածնում։ Միաբանների մեծ մասը անձնապէս էին հոգում իրենց սնունդը, խոհանոցը միշտ գործում էր, սեղանատունը ամէն օր բաց էր, սակայն սեղանները թափուր էին։

Հայրիկը մէկ հարուածով լուծում է այս խնդիրը եւս, վերացնում է սեղանի դրութիւնը, միաբանական ամսականների վրայ աւելացնում է սննդադրամի բաժինը եւ այդպիսով թեթեւացնում հաստատութեան նիւթական աւելորդ բեռի ծանրութիւնը³⁶։ Մեծ գործունէութիւն է ծաւալում Սասունի՝ 1894 թուականի ինքնապաշտպանական մարտերի, 1890-ականների երկրորդ կէսի արեւմտահայութեան զանգուածային կոտորածներից մազապուրծ փրկուած խլեակներին տեղաւորելու, նրանց օգնութեան գործը կազմակերպելու համար։ Այդ նպատակով յատուկ թոյլտուութիւն է ստանում ցարական արքունիքից եւ կայսրութեան ողջ տարածքում կազմակերպում է հանգանակութիւն։

Այդ օրերին, Յարիզմի հակահայկական քաղաքականութեան ուժեղացման հետեւանքով Անդրկովկասում փակում էին ազգային բոլոր դպրոցները, իսկ հայութեան դէմ

³³ Տէս Կոստանդեան Է., Մկրտիչ Խրիմեանն ու Հայկական Երուսաղէմը, Պատմա-բանասիրական հանդէս, 2006, էջ 85։

³⁴ Սիոն, ֆանի որ Սիօն ուղղագրութիւնը համարում է ոչ ճիշտ. դա ժողովրդական արտասանութիւն կամ զրգաբանական սխալ է, ֆանի որ մեր նախնիները օտար լեզուից առնուած այդօրինակ բառերը գրել են ով-ով կամ ո-ով (Սիովն կամ Սիոն/ եւ երբեմն օ-ով, ֆանի որ օ գրում էին աւ)։

³⁵ Տէս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Հ. 3, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1961, էջ 685։

³⁶ Տէս Կոստանդեան Է., Մկրտիչ Խրիմեանն ու Հայկական Երուսաղէմը, Պատմա-բանասիրական հանդէս, 2006, էջ 148։

ուղղուած հալածանքների գազաթնակէտը դարձաւ ցարի կողմից ստորագրուած 1903 թուականի Յունիսի 12-ի՝ Հայ եկեղեցու շարժական եւ անշարժ գույքի բռնագրաւման մասին օրէնքը, որը Հայրիկը Լինչին հասցէագրուած նամակում որակում է իբրեւ «տարօրինակ օրէնսդրութիւն»³⁷։ Ապա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը հերոսական, աննահանջ պայքար է ծաւալում այդ որոշման դէմ՝ ղեկավարելով համաժողովրդական ընդվզում։ Յատուկ կոնդակով հոգեւորականութեանը յորդորում է շենթարկուել հրամանին։ Ի վերջոյ, երկու տարուայ անհաւասար պայքարն աւարտում է յաջողութեամբ եւ 1905 թուականի Օգոստոսի 1-ին հրապարակում է ցարի հրամանագիրը՝ Հայ եկեղեցու գույքը վերադարձնելու եւ ազգային դպրոցները վերստին բացելու վերաբերեալ։

Խրիմեան Հայրիկը իրականացրել է նաեւ վանական կեանքի մի շարք կրօնական բարեփոխումներ, վերանորոգել է տուել Ս. Հռիփսիմէի, Խոր Վիրապի, Հաղպատի, Սանահինի, Սեւանի վանքերը։ Նրա օրով էր, որ 1900 թուականին, կատարուեց Զուարթնոց պատմական եկեղեցու պեղումը, եւ հայտնաբերուեց հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան 7-րդ դարի արուեստի հրաշակերտներից մէկի ամբողջական փլատակները³⁸։

1907 թուականին, երբ արեւմտահայութիւնը կանգնած էր ֆիզիկական ոչնչացման սպառնալիքի առջեւ, հարազատ ժողովրդի ճակատագրով մտահոգուած Հայրապետը կեանքի վերջին տարիներին անգամ չէր դադարում իր պարտքը կատարելուց։ Մահւանից մի քանի ամիս առաջ նրա նախաձեռնութեամբ կազմուեց յատուկ պատուիրակութիւն Հաագայի (Լահէի) խաղաղութեան երկրորդ կոնֆերանսին Հայկական հարցը ներկայացնելու համար։ Սակայն դեսպանաժողովը չուզեց նոյնիսկ լսել նրանց ձայնը։ Այս ծախողումը եւս չլուսահատեցրեց Հայրիկին, որքան մօտենում էր նրա վախճանը, այնքան զօրանում էր նրա մէջ Հայաստանի Դրօշն իր ձեռքով օրհնելու իղձը։ Նա ուզում էր տեսնել հարազատ ժողովրդին միասնական ու միական, հաւաքուած հայրենի տան շուրջը։ Ազգի ուժերի համախմբման հայրենաշէն գործը նա կատարում էր նաեւ կաթողիկոսական պաշտօնագրերով։

Հայ ժողովրդի համար այդ օրհասական պահին, 1907 թուականի Հոկտեմբերի 29-ին՝ 87 տարեկան հասակում, երբ դեռ իր ժողովրդի «անդէկ եւ անառագաստ նաւը չէր գտել մի խաղաղ հանգրուան», Հայոց Հայրիկը յաւիտենապէս փակեց իր տառապահար աչքերը³⁹։ Հայ եկեղեցու հմուտ պատմագիրներից մէկը՝ Մաղաքիա Արք. Օրմանեանը, նշելով, որ Խրիմեանը չի փայլել վարչական ունակութիւններով, ցանկանում է պարզել Խրիմեան առեղծուածը. նրա անձի եւ գործունէութեան շուրջ ստեղծուած հմայքի՝ օրըստօրէ եւ տարեցտարի մեծացումը։ Այդ փաստից նա յանգում է մի շատ կարեւոր եզրակացութեան. «... Ինքն զտիչն ու ստեղծիչն եղած է ազգասիրական եւ հայրենասիրական զգացումներուն, որոնցմով ազգը տոգորեցաւ 50-60 տարիներէ ի վեր...», նոր կեանք ներշնչեց, նոր գործունէութիւն ազգեց եւ նոր առաւելութիւն բերաւ հայ տարրին վրայ»⁴⁰։

Խրիմեանը խորհին մի խորհուրդ էր, աստուածաշնչական մի անձնաւորութիւն։ 19-րդ դարի վերջին մեր եկեղեցին ունեցել է բազում արժանաւոր հոգեւոր սպասաւորներ, հմուտ եւ գիտուն դէմքեր, մեծարուեստ քարոզիչներ, սակայն Խրիմեան Հայ-

³⁷ Տե՛ս Մաղոյեան Ա., Պետրոսեան Հ., Գաղափարի եւ ազատութեան ջահակիրը, Խրիմեան Հայրիկ, Երևան, 1992, էջ 12։

³⁸ Նոյն տեղում, էջ 191։

³⁹ Տե՛ս Կոստանդեան Է. Ա., Մկրտիչ Խրիմեան (մահուան 90-ամեայ տարելիցի առթիւ), «Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւններ», 1997, № 3, էջ 44։

⁴⁰ Տե՛ս Օրմանեան Մ. Արք., Ազգապատում, Հ. 3, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1961, էջ 854։

րիկի յիշատակը պահպանուել է առաւել համազգային լուսապսակով: Իր ողջ կեանքի հոլովոյթում նա մնաց որպէս ճշմարիտ «այր երանեալ», անխառնօրէն ընտիր ու պայծառ մի անձնաւորութիւն, որ արժանի դարձաւ յաւերժական կենաց պսակին: Նա մեր եկեղեցական եւ ազգային տարեգրութեան մեծագոյն դէմքերից մէկն է, թերեւս մեծագոյնը, որն իր անհատականութեան դրոշմը դրեց հայ կեանքի վրայ: Խրիմեանը մի ամբողջ ժամանակաշրջան էր, մի ամբողջ սերունդ ու մտայնութիւն:

Իբրեւ խաղաղութեան իշխանի սպասաւոր, միշտ չղաղարեց սիրոյ եւ միաբանութեան համար գործել: Իր կեանքի մայրամուտին՝ մահից ընդամէնը մէկ ամիս առաջ, մի վերջին կոնդակով հրաւէր ու յորդոր յղեց հակամարտ կուսակցութիւններին որ «ի սպառ թօթափեսցեն զատելութիւն սրտից իւրեանց եւ եղիցին ընդ միմեանս մի սիրտ եւ մի հոգի, համերաշխ եղբայրական սիրով եւ գործեսցեն այնպիսի խոհական իմաստութեամբ զի արգասիք գործունէութեանց իւրեանց ընդ ամենայնի ո՛չ լինիցի երբեք ի վնաս թշուառ ազգին այլ յօգուտ եւ ի զարգացում նորին»⁴¹:

Հայոց Հայրիկը ողջ է դեռ: Մեռաւ 1907-ին, բայց կ'ապրի ու պիտի ապրի ան, որքան ատեն որ հայ ազգը կ'ապրի: Սիրտը անմահ է: Ու Հայոց Հայրիկը ազգին համար սիրտն է դեռ, եւ պիտի մնայ, ըլլայ ցվերջ⁴²:

Օրհնութիւն իր յիշատակին:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՐԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ

⁴¹ Տե՛ս Խրիմեան Հայրիկի վերջին կոնդակը, «Էջմիածին» ամսագիր, 1957 (ԺԱ.), էջ 27:

⁴² Վկայութիւններ Խրիմեան Հայրիկի մասին, «Էջմիածին» ամսագիր, 1971 (Բ.), էջ 26: